

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 60–68
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 60–68
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.60-68>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477) (045) «1914/1918»

© Вікторія Хома* (Чернівеці)

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ У ПРИФРОНТОВІЙ ЗОНІ СХІДНОГО ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто становище населення, яке опинилося на прифронтовій території Східного фронту періоду Першої світової війни. Проаналізовано процеси формування способів життя та виживання в умовах близькості фронту. Розглянуто специфіку регіонів, де проходила лінія фронту, а саме Галичини, Буковини та Поділля. В роботі розглядається побут, котрий був організований в умовах війни, та взаємодія прифронтового населення з військовими ворогуючих армій. Автор досліджує формування та зміну настроїв прифронтового населення впродовж всієї Першої світової війни. Велику увагу зосереджено на становищі прифронтового села, яке стало головною жертвою та джерелом харчового забезпечення воюючих армій. Розглянуто наростання антивоєнних настроїв серед населення Галичини, Буковини та Поділля. Адже саме прифронтове населення найбільше відчуло тяготи війни. Загалом висновки наводять думку про те, що становище прифронтового населення було дуже скрутним, однак воно шукало виходу із ситуації, часто взаємодіяло з військовими або ж вдавалося до біженства.

Ключові слова: Перша світова війна, прифронтове населення, біженство, маргіналізація, Східний фронт, лінія оборони, окопи.

Viktoriia Khoma (Chernivtsi)

CIVILIAN POPULATION IN THE FRONTLINE ZONE OF THE EASTERN FRONT DURING WORLD WAR I

Abstract. The article deals with the position of the population that appeared in the Eastern Frontline of World War I. The processes of forming ways of life formation and survival in the conditions of the front are analyzed. The specifics of regions where the war passed, namely Galicia, Bukovyna and Volhynia are considered. This paper describes the mode of life that was organized and the interaction of the frontline population with enemy army's soldiers during the warfare. The author examines the formation and change of mood of the frontline population throughout World War I. Large focus is on the situation of the frontline village, which has become the main victim and source of food for the warring armies. The growth of anti-war sentiments among the population of Galicia, Bukovyna and Podilia is considered. After all, it was the frontline population that felt the hardships of war the most. In general, the findings suggest that the situation of the frontline population was so difficult, but the population sought a way out of the situation. They often interacted with the military or escaped. A problem of position of citizenry in the front-line region of Eastern front is relatively a new theme and needs more wide research. World War I generated many new social problems. Creation of front-line life is one of main problems of military history. World War I showed the new type of war. Eastern front overcame enormous territory of Bukovyna, Galicia, Volhynia and Podilia. Habitants that lived here forced to adapt themselves to the military operations. The populations of frontline territories bore considerable losses from the beginning of war. Many rural horses were taken away on the necessities of front. The population of Western Ukraine entered in the complement of the Austrian empire, accordingly war they perceived as nationals of Austria. With motion of battle actions position changed to

* аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

the quarrelling armies, thus we can trace emergence of apathy in a population. The primary objective of frontline population was to survive and save the economic potential, it was very difficult in the conditions of war. According to a population along front it was to search possibilities of adaptation before war. Many people resorted to the refugee, however were and those that remained. Exactly on them main attention of research is covered.

Keywords: *World War I, frontline population, refugee, marginalization, eastern front, defence line, trenches.*

Проблема дослідження становища цивільного населення в прифронтовій зоні Східного фронту залишається відносно новою та малодослідженою в історії Першої світової війни. Вивченням означеної проблеми займався ряд українських істориків, та, як правило, такі дослідження носили регіональний характер і розглядалися в контексті вивчення окремого регіону воєнних дій. Проблема побуту населення в умовах війни найбільш широко розглянута в працях О.Вільшанської¹ та О.Кириєнка². Що ж до досліджень регіональної історії, то варто виділити роботи О.Дем'янюка³ – у своїх працях він детально досліджує Волинь в період війни та особливості цього регіону. Вивченням становища Поділля в умовах Першої світової війни присвятили свою роботу І.Кушко та І.Романюк⁴. Варто виокремити дисертацію О.Мазура⁵, де автор розглядає соціальне становище Галичини. Загалом вивчення становища і побуту цивільного населення у прифронтових регіонах Східного фронту потребує більш детального та окремого дослідження.

Українське населення в Західній Україні напередодні війни було вкрай неоднорідним. З початком війни українські землі стали одним із основних театрів ведення бойових дій між, з одного боку, Австро-Угорщиною і Німеччиною, з другого – Росією. Саме тут проходив Південно-Західний або ж Східний фронт завдовжки більш ніж 400 км, польове управління якого з російського боку розташовувалося у Києві⁶. Глобальність воєнного конфлікту 1914-1918 рр. проявилася передусім у тому, що це була війна масових, багатомільйонних армій, які були задіяні на величезній території. Відповідно з початком бойових дій, ці величезні армії змушені були не лише забезпечувати ефективність бою, а й налагоджувати військовий побут.

Війна стала неочікуваним явищем для галицького та буковинського села. Провінційні міста і села по-різному сприйняли початок війни. За великим рахунком, у перші дні міста вразила ейфорія від прийдешньої переможної війни, тоді як у селах відчувалася тривожність. У 1914 році, коли розпочалися перші наступи російських військ в Галичині, піддані Австро-Угорської монархії стикнулися з рядом викликів, які принесла з собою війна. Відкриття Східного фронту сформувало певний поділ прифронтових територій. Міста можна поділити на три відносні категорії: фронтові, знищені на початковому етапі війни; прифронтові – де війна залишила свої значні руйнівні сліди, і тилові, які жили у передчутті тієї ж самої війни, але безпосередньо задіяні в ній не були. Саме останні і стали місцем скупчення чужорідного елемента: біженців, військовополонених, депортованих, виселенців, усіх тих, хто був прямим наслідком розв'язання цього воєнного конфлікту⁷. Іншу роль взяло на себе прифронтове село, котре стало годувальником війни і головним об'єктом грабунку солдатських мас. Загалом війна найбільше вплинула на населення, яке проживало в межах проходження фронту. Дослідниця Л.Жванко у своїй праці провела певний поділ українського соціуму, що опинилося в центрі війни: «Серед українського соціуму в часи Першої світової війни можна виокремити три умовні категорії.

Той, що воює, – мобілізований солдат. Безпосередньо задіяна у війні людина.

Той, що годує і виконує усі накази центральної та місцевої влади по обороні, – житель тилових губерній. На простого обивателя випали значні випробування, оскільки з'явилися нові повинності: перевезення біженців чи військовополонених, риття окопів, заготівля різних продуктів та реманенту для армії тощо.

Той, хто втікає, – біженець. На підросійських українських теренах упродовж Першої світової війни перебувало від понад 400 тис. (листопад 1915 р.) до близько 1 млн (зима 1918 р.) біженців⁸.

Виходячи з наведеного поділу, увагу зосередимо на становищі тих, що годують війну.

Початок війни для населення Західної України не віщував тієї катастрофи, яку вона, врешті, принесла. Так, подільський землець Віктор Приходько розповідав про війну в 1914 році наступне:

«Війна якось не відчувалась в глибині країни. Уже навіть недалеко від фронту, життя йшло своїм буденним темпом. Ще міста більше реагували на війну, а на села навіть рідко приходили часописи... Безпосередньо заторкнені родини, звичайно тяжко переживали свою втрату, але це було майже непомітне серед розкинутих на тисячі кілометрів глухих і малих городків, сіл та хуторів. Також і матеріальний стан населення на цьому колосальному обширі, у зв'язку з війною, майже не змінився. Харчів всюди було подостатком, а навіть більше того: стандарт життя, зокрема по селах, дещо піднісся, бо жінки вояків, покликаних на війну, так звані «салдатки», що діставали від уряду щомісячну пенсію для себе й на дітей, і у людности з'явилися гроші... При чому такий стан майже не змінився на протязі усієї війни, себто аж до 1917 року...»⁹.

Та все ж Перша світова війна назавжди змінила становище прифронтового населення, вона зробила їх безпосередньо задіяними у воєнних діях. «На відміну від усіх попередніх воєн, що стосувались тільки професійних військових, війна 1914-1918 рр. та її керівна сила, генералітет, підкорила собі цивільне суспільство в цілому. На війну повинні були працювати всі. В результаті виникло т. зв. «наказове господарювання». Всі воюючі держави завели карткову систему. В Угорському королівстві з 1915 р. влада проголосила урожай конфіскованим «на корені», отже повністю була ліквідована товарно-грошова система»¹⁰.

Цікавим є той факт, що часто для копання окопів використовували місцеве населення або ж створювали робітничі загони. Характерним це було як для австрійської, так і для російської армій. Іван Бажанський так описує це явище: «Щось поверх 500 робітників з поблизу сіл і відси копають біля Вашківців цілий час окопи, навіть в неділю і свято роблять люди. Шанці копають не лише тут але і всюди понад Черемошем і Прутом і на інших місцях»¹¹ (автор говорить про австрійські окопи). За виконання роботи робітникам платили певну суму, однак точну цифру встановити не вдалося.

Склалася проблема з обробкою полів, оскільки врожай 1914 року не був зібраний, а поля ставали місцем великих битв. Така серйозна продовольча проблема виникла ще й через те, що коней було забрано австрійським військом на потреби фронту, особливо це було характерно для регіонів Галичини, Буковини та Поділля. Начальник Золочівського повіту доповідав 1 жовтня 1914 р. львівському губернаторові про гостру потребу сільського населення в конях, яких майже усіх забрали австрійські війська. Нестача робочої й тяглової сили, техніки призводило до скорочення посівних площ. На Тернопільщині, наприклад, селяни 8 повітів у 1915 р. не змогли засіяти 70 тис. моргів землі. Безперервні бойові дії в краї, несвоєчасна обробка землі, відсутність техніки та добрив зумовлювали низькі врожаї зернових, скорочення валових зборів сільгоспкультур взагалі. Присутність величезної кількості військ у Галичині, проблеми зі збиранням врожаю, відсутність постачання не могли не позначитися на запасах продовольства, передусім хліба у населення краю. Вже восени з'ясувалося, що для проведення весняної сівби у населення не буде посівного матеріалу. Містам і селам загрожував голод¹². Населенню Галичини, Поділля та Буковини довелося прийняти такі воєнні вимоги командування.

Власне, сусідство з фронтом швидко далось взнаки прифронтовим територіям. Зокрема, населення змушене було задовольняти продовольчі та інші потреби фронту з обох воюючих сторін, все залежало від того, хто перемагав на певній лінії фронту. Селянство потерпало від безкінечних реквізиції з боку австрійських і російських солдатів. Постійно здійснювалися нібито закупи продовольства, але, по суті, відбувалося примусове вилучення коней та харчів при мінімальній оплаті збитків. Великих руйнувань зазнало українське село. Про скрутне становище селянства у 1914 році буковинський адвокат Макс Діамант так писав у донесенні крайовому президенту: «Становище населення у прифронтовій смузі дуже важке. Рух утруднений. Всі каси банків закриті. Населення окупованих частин краю живе переважно за рахунок сільськогосподарської продукції. Фабричні підприємства дрібні і служать в основному місцевим цілям. Росіяни знищили майже кожне середнє і велике сільськогосподарське підприємство, яке вони захопили, запаси зерна вивезли або спалили, велику рогату худобу і коней забрали, селянство революціонізували. Економічний нерв провінції вбитий. Внаслідок неврожаю, повернень, утруднень з кредитом у зв'язку з кризою в 1911, 1912, 1913 рр. економіка краю підірвана. Ці провінції (Буковина і Галичина) без державної допомоги самі не зможуть відбудувати своє господарство... Частина врожаю залишилася необмолоченою в руках

ворога і знищена. Інвентар знищено, велика рогата худоба і коні забрані... Нема ніякого руху, нема роботи. Бідність стає повсюдною і загальною...»¹³.

Перша світова війна створила феномен позиційної війни. Затяжний характер війни спровокував незадоволення саме серед населення, яке проживало неподалік від фронту, а згодом і явні протести. Власне війна набула значно серйозніших масштабів, ніж очікувало мирне населення, й ставало зрозуміло, що вона швидко не закінчиться, а отже, люди ще багато від неї постраждають¹⁴.

Проблемою прифронтового життя було і те, що по землях, які входили до театру воєнних дій, постійно проходили війська як австрійської, так і російської армій, що супроводжувалися пограбуваннями, насиллям та масовими руйнуваннями цих територій. Часта зміна фронту призводила до використання тактики випаленої землі, в основному її застосовували російські війська, – як наслідок, велика кількість населених пунктів піддавалися знищенню. Дж. Рід, відвідуючи Буковину в 1915 році, так описував ситуацію в краї: «Всюди видно діри вікон, будинки без дахів, обвуглені та спалені стіни... Росіяни знищили тут усе ще на початку війни»¹⁵.

В таких умовах населення змушене було вдаватися до біженства. Іван Бажанський згадував: «Вівторок 17.05.1915: Вставка... Вашківці – місто опустіло, повтікали й ще тікають, де хто може. А кругом здіймаються під облака чорні стовпи диму, горить добро людське, горять села!.. На обличчю всякого страх, розстроєння, непевність. Якийсь неописаний тягар, якась дивна нудьга, тривога налягла на всіх...»¹⁶. Під час проходження фронту як російські, так і австро-угорські війська вдавалися до реквізиції і прямих грабежів селянського майна. Коні гинули на війні не менше за солдатів, відповідно, їх забирали у селянства, а вони, в свою чергу, не мали ким обробляти поля. Та все ж багато населення залишалося на прифронтових землях, бо кидати дім і все майно (яке обов'язково буде розграбоване) не хотіли. Життя цих мешканців проходило в постійній тривозі, адже люди жили під громи гармат, канонад та свисту аеропланів. От як це згадує І.Бажанський, описуючи Вашківці в своєму щоденнику: «Неділя 19.04.1915. Цілий час не втихають від Дністра – Заліщики! В Снятині станція наших аеропланів і майже щодня, як лиш погода, кружать поверх нас літаки як птахи, і по два і по три нараз. В Снятині є німецьке військо... Субота 15.05.1915. Від самого ранку до пізнього вечора дροжить все від гуку гармат... І вдень і вночі видно за Черемошем пожари»¹⁷.

Змінилося населення і через заборону продавати алкоголь. З моменту мобілізації закрились усі винні крамниці й лавки. Між тим виникає чорний ринок з продажу алкоголю. Підвищення акцизів на дріжджі, запроваджене з метою запобігти самогонварінню, призвело до погіршення матеріального становища тієї частини населення, яка випікала хліб удома (така практика була особливо поширена в провінції). Ще одним наслідком антиалкогольної кампанії стало збільшення відсотка курців тютюну, а також вживання кокаїну, що особливо набуло поширення серед студентської молоді та в артистичному середовищі. Кокаїн розповсюдився за лаштунками театрів, у ресторанах, чайних будиночках і т.п.¹⁸. Таким чином, ситуація на прифронтових територіях через воєнні дії була напруженою. Відчутною для населення стала економічна криза, постійний дефіцит найнеобхіднішого, а нестача робочих рук на фабриках і заводах призводила до безпорадності людей та влади. Люди, по можливості, шукали роботу, продавали домашні пожитки. В таких умовах чудово діяв чорний ринок, процвітав грабіж. Адже в період війни важко було боротися зі злочинністю.

Війна найболючіше вдарила по малозабезпечених прошарках села: до початку 1917 р. 3 млн селян не мали посівів, 1 млн 400 тис. – коней, 1 млн 142 тис. – корів. Хоча офіційна преса, підбиваю чи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що «економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений», насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років¹⁹. Люди масово втрачали свої довоєнні привілеї, а також не могли оплачувати свої потреби і переходили в розряд маргіналів. За таких обставин, втративши своє довоєнне становище, населення вдавалось до біженства або жило на подачки громадських організацій та уряду. З ходом війни ціни стали непомірно високими, а заробітна плата залишалась низькою.

Сильно давало про себе знати безробіття. В багатьох селах була загроза голоду, в таких умовах люди йшли в місто та продавали усе майно, що могло мати якусь цінність. Відповідно зростала

соціальна напруженість серед населення прифронтових територій. Погіршення матеріального становища широких мас, що перетворило їхнє життя на виживання, змінило разом і систему цінностей. Моральні норми замінили «закони джунглів». Розпалювана пропагандою й реакційною пресою ненависть до зовнішніх та внутрішніх ворогів (насамперед до євреїв та німців) створила в суспільстві атмосферу нетерпимості й озлобленості. Агресія панувала скрізь: у трамваях, на базарах, у торгових лавках, у взаєминах між домовласниками й квартиронаймачами тощо. Вона виявлялася в грубоощах, штовханині та навіть у бійках²⁰.

Проблемою сільського господарства стала близькість фронту і, як наслідок, реквізиції у прифронтових регіонах великої кількості коней та різної худоби. За неповними підрахунками, на Поділлі було забрано для потреб армії близько 47 % всієї худоби. Крім того, селянське господарство не відзначалося гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприяння посередників, різного роду спиритних ділків, які закуповували хліб за зниженими цінами і тим самим зводили результати праці сільських трудівників інколи нанівець. В той час найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала. Після величезних зусиль для збору врожаю, перед дрібними селянськими господарствами поставала проблема його збуту²¹.

Найбільше дорожнеча і дефіцит потрібних товарів проявилися у містах. Проте дуже скоро ціни стали зростати з такою швидкістю, що на переплату у півкопійки вже ніхто не зважав. Так, у 1916 р. переплата в 10 коп. візнику за одну поїздку не вважалася чимось незвичайним²². Місто змушене було покладатися на місцеве управління, яке, принаймні, намагалося вирішувати поставлені проблеми, в той час коли село було кинуте напризволяще. Власне в прифронтових регіонах діяв військовий режим, відповідно влада перебувала в руках воєнного командування, котре, в свою чергу, намагалося мінімізувати витрати на армію за рахунок місцевого населення. Така ситуація була характерна як для австро-угорського, так і російського військового командування.

Врешті люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту, війна стала частиною буденного життя. Воєнні дії спричинили усвідомлення смерті, з ходом часу смерть почала розумітися, як щось звичайне: «І чоловік тепер до трупів призвичаївся, бо як день так ніч переступаєм через них»²³. Величезна кількість задіяних на війні людей та масштабність смертей створювала умови звикання до подібних видовищ. Діяльність населення у тилу оберталася довкола спроб не стати жертвою війни: «У нас тепер ніц доброго. Як все писав жінці сестра померла 12 грудня 1917 р.» Потіху бачили в тому, що «скорше чи пізніше всі перенесемося там до вічності. Смуток і біль хйба час вилічить»²⁴.

З ходом воєнних дій прифронтове населення починає прагнути вже не перемоги певної армії, а, по можливості, відгородити себе і свою сім'ю від лихоліть. Під час війни загальна мета держави перемогти за будь-яку ціну вступає в протиріччя з метою кожного конкретного громадянина вижити, тобто вціліти на фронті, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. На початку війни ця суперечність була замаскована хвилею патріотизму та грошовими вливаннями на потреби солдатів і їхніх сімей. Фінансування велося з різних джерел, з роз'єднаних фондів, які навипередки надавали кошти. Приватна благодійність, що перші два-три місяці активно підтримувала нужденних у боротьбі зі злиднями, вже на кінець 1914 р. значно зменшила свої видатки. Так почалася широкомасштабна криза як в тилу, так і на лінії фронту²⁵.

З початком війни події на фронті були головною темою розмов населення, однак з плином часу новини з фронту стали сприйматися з певною ворожістю й інтерес до воєнних дій сильно впав. Прифронтове населення почало цікавитися більше становищем солдатів, якщо хтось із близьких був на фронті. Становище чоловічого населення, що не було задіяне на фронті, теж зазнавало змін. Влітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, яке до цього ще не було мобілізоване до армії, займалося (почасти примусово, почасті як вільнонаймане) обслуговуванням потреб фронту. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів масово залучалось і жіноче населення²⁶.

Одним із характерних проявів життя військового соціуму стала діяльність громадських організацій із надання допомоги військовим і цивільному населенню. В Російській імперії було створено Тетянин комітет, а також комітет великої княгині Єлизавети Федорівни та ряд інших, що допомагали пораненим й організували допомогу фронту та населенню. Та провідною організацією

був все ж Червоний Хрест²⁷. В основному громадські організації допомагали фронту, а прифронтове населення не входило у сферу допомоги благодійних організацій.

Та все ж було б неправильним сказати, що Західна Україна перетворилася на пустку. Хоча тут і проходив фронт, люди знаходили способи адаптації до фронтових умов, намагалися мінімізувати збитки свого господарства. Дослідниця становища жінок в Галичині М.Байдак у своїй дисертації наводить наступні дані: «Війна породжувала відчуття розрухи, а уявлення про минуле-теперішнє-майбутнє, які впорядкували життєві орієнтири, не завжди знаходилися на одній лінії. В умовах небезпеки жінки мріяли повернутися в «спокійний світ» мирного часу. Теперішнє вважали небажаним, скороминучим, асоціювали з очікуванням кращого: «отждемо іждемо на красщі часи – ісе цілий зміст теперішности»²⁸.

Затяжна війна, зокрема, добре відоме «На фронті без змін», великі людські втрати і сумне становище прифронтових земель зумовили наростання сильних антивоєнних позицій в суспільстві. І.Бажанський писав у своєму щоденнику: «Середа 05.04.1916. Все однако: всюди бються; кінця не видко. Всі хотять спокою, але ніхто не хоче виступити першим з нав'язанням мирних переговорів, аби не виглядало що побіжденні»²⁹. Українське населення почало задумуватися над подальшим ходом війни. Важливим є той момент, що якщо на початковому етапі люди жахалися усіх проблем, що принесла війна, то на 1917 рік можна простежити апатію населення щодо війни. Перш за все, це можна помітити в цілком спокійному сприйнятті новин з фронту і навіть відсутності інтересу до проходження військових частин через населенні пункти. На 1916-1917 роки простежується відносно мирне співіснування населення Буковини з ворожою російською армією. Так, у щоденнику Бажанського ми чітко простежуємо зміну настроїв, а саме спокійне сприйняття війни: «Все одно і те саме! Чоловік жиє в ожиданню не ліпше, але того ліпше дасть Біг! Вже другий тиждень не чути гармат, зато літаки брєнять майже щоднини»³⁰.

В кінці 1916 року війна на Східному фронті остаточно перетворилась у позиційну, до того ж дезертирство в російській армії набуло масового характеру. Що ж до австро-угорської, то тут ситуацію ускладнювало національне питання. В більшості випадків війна залишила людей без житла, господарства і будь-яких засобів для існування, адже бойові дії і тактика випаленої землі з обох сторін призвели до знищення цілих населених регіонів. У такій ситуації багато людей переходило в розряд маргіналів та вирушали в пошуки кращого життя в тил імперій. Тим часом війна добігала свого закінчення, економічна криза, важке становище в обох імперіях призвело до революції в Росії, а воюючі армії почали змінювати свій вигляд³¹. Постійне дезертирство з лав діючих армій та відсутність реальних воєнних результатів у Галичині та Буковині на кінець 1917 року створювали більше видимість фронту, ніж реальний стан речей. В таких умовах більшовицький уряд розпочав мирні переговори з Троїстим союзом, що завершилися підписанням Брест-Литовського мирного договору та ліквідацією величезного Східного фронту.

Підсумовуючи, варто сказати, що Велика війна стала великим випробуванням для прифронтового населення. А довготривалі воєнні дії викликали звикання до жахливих речей та породили ряд нових соціальних проблем: хвороби, голод, бідність. Та все ж спробуємо дати відповідь на головне питання: чи змогло прифронтове населення впоратися з тими бідами, які на них впали? Враховуючи викладений матеріал, можемо сказати – так, змогло. Адже прифронтові райони змушені були адаптуватися до умов війни, і хоча населення Галичини, Волині, Поділля та Буковини багато втратило через війну, проте в більшості випадків зберегло своє життя. Внаслідок війни населення прифронтових земель шукало нових шляхів існування, часто це було біженство або співпраця з окупаційною військовою владою, – способи та методи різнилися залежно від ситуації на фронті.

Довга війна дуже виснажила регіони, на яких проходили воєнні дії. Галичина, Поділля, Буковина опинилися в господарській та економічній розрусі. Великі людські втрати, особливо чоловічого населення, нестача коней, худоби і посівів – усе це ускладнювало становище прифронтового населення. Однак жодна з воюючих сторін, незважаючи на те, що вважала Західну Україну своїми територіями, не допомогла прифронтовим регіонам у відшкодуванні збитків, завданих війною. Населення ще довго не могло наздогнати довоєнний стан економіки та мінімального прожиткового рівня.

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України в період Першої світової війни [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4, С.56-69.

² Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014. С. 155.

³ Дем'янюк О.М. Особливості входження Західноєвропейських повітів до театру бойових дій Першої світової війни 1914 р. [Demyanyuk O. M. Peculiarities of the entry of Western European counties into the theater of operations of the First World War in 1914], in «Військово-науковий вісник», Львів, 2013, С. 63-70.

⁴ Кушко І. Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки першої світової війни [Kushko I. Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «*Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.*», Вінниця, 2015, 350с.

⁵ Мазур О.Я., Петер І.Г. Галицька «Руїна» соціально-економічне становище Східної Галичини в 1914-1915 рр. [Mazur O. Ya. , Petro IG Galician «ruin» of the socio-economic situation of Eastern Galicia in 1914-1915], in «Вісник Національного університету «Львівська політехніка»», Львів, 2007, С.44-52.

⁶ Волковський В. О. Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4. С. 106-109.

⁷ Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014. С. 155.

⁸ Жванко Л. Провінція і людина в часи Великої війни: окремі акценти проблеми (1914-1918 рр.) [Zhvanko L. Province and man during the Great War: some highlights of the problem (1914-1918)], in «Матеріали Між. наук. симпозиуму», Харків, 2015, С. 65-84.

⁹ Рид Дж. Вдоль фронта [The war in eastern Europe], Москва. Военная история, 1928. 350с.

¹⁰ Фатула Ю., Турянцян Ю. Події Першої світової війни на території сучасного Закарпаття [Fatula Yu., Turyanetsya Yu. Events of the First World War on the territory of modern Transcarpathia], газета «День», 09. 27. 2014.

¹¹ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 44.

¹² Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014, С.44-50.

¹³ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 53.

¹⁴ Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014, С. 155.

¹⁵ Рид Дж. Вдоль фронта [The war in eastern Europe], Москва. Военная история, 1928. С.57.

¹⁶ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 58

¹⁷ Там само. С. 76.

¹⁸ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України в період Першої світової війни [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4, С.64.

¹⁹ Там само. С. 69.

²⁰ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни.: дисертація [Gerasimov T. Yu. Everyday life of the urban population of the Right Bank of Ukraine during the First World War: Dissertation], Кам'янець-Подільський. 2018. С. 244.

²¹ Кушко І. Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки першої світової війни [Kushko I. Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «*Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.*», Вінниця, 2015, С. 241.

²² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України в період Першої світової війни [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4, С.61.

²³ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С.53.

²⁴ Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи. Упорядкування, передмова, переклад з німецької та російської мов – В. М. Ботушанський [Bukovina during the First World War 1914-1918. Documents. Processing, preface, translation from German and Russian V.M. Botushansky], Чернівці, Технодрук, 2014, 356с.

²⁵ Волковський В. О. Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4. С. 109.

²⁶ Королько А. Російська окупація Покуття в роки Першої світової війни [Korolko A. Russian occupation of Pokuttya during the First World War (1914-1918)], in «Питання історії України», 2012. Т 12. С 24-32.

²⁷ Кушко І. Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки першої світової війни [Kushko I. Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «*Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.*», Вінниця, 2015, С. 145.

²⁸ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дисертація [Woman in the conditions of war in the world of everyday practices (on the material of Galicia 1914–1921): the Dissertation], Львів, 2018. 250с.

²⁹ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 78.

³⁰ Там само. С. 80.

³¹ Волковський В. О. Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4. С. 106.

References

1. Baidak M. S. Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914 - 1921 rr.): dysertatsiia [Woman in the conditions of war in the world of everyday practices (on the material of Galicia 1914–1921): the Dissertation], Lviv, 2018. 250s.
2. Bazhanskyi I. M. Viina: Shchodennykh-khronika bukovynskoho pedahoha ta pysmennyka (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2006. 236s.
3. Bukovyna v roky Pershoi svitovoi viiny 1914-1918 rr. Dokumenty. Uporiadkuvannia, peredmova, pereklad z nimetskoj ta rosiiskykh mov – V. M. Botushanskyi [Bukovina during the First World War 1914-1918. Documents. Processing, preface, translation from German and Russian V.M. Botushansky], Chernivtsi, Tekhnodruk, 2014, 356s.
4. Volkovskyi V. O. Boiivi dii na Ukrainykykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», Kyiv, 2004. Vyp. 4. S. 106-109.
5. Vilshanska O. L. Povsiakdenne zhyttia naseleattia Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», Kyiv. 2004. Vyp. 4, S.56-69.
6. Herasymov T. Yu. Povsiakdenne zhyttia miskoho naseleattia Pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny.: dysertatsiia [Gerasimov T. Yu. Everyday life of the urban population of the Right Bank of Ukraine during the First World War: Dissertation], Kamianets-Podilskyi. 2018. 504s.
7. Demianiuk O.M. Osoblyvosti vkhodzhennia Zakhidnoevropeiskykh povitiv do teatru boiovykh dii Pershoi svitovoi viiny 1914 r. [Demyanyuk O. M. Peculiarities of the entry of Western European counties into the theater of operations of the First World War in 1914], in «Viiskovo-naukovyi visnyk», Lviv, 2013, S. 63-70.
8. Mazur O.Ia., Peter I.H. Halytska «Ruina» sotsialno-ekonomichne stanovyshe Skhidnoi Halychyny v 1914-1915 rr. [Mazur O. Ya. , Petro IG Galician «ruin» of the socio-economic situation of Eastern Galicia in 1914-1915], in «Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»», Lviv, 2007, S.44-52.

- 9 Kushko I., Romaniuk I. Stanovyshche silskoho hospodarstva Skhidnoho Podillia v roky pershoi svitovoi viiny [Kushko I., Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «Narody svitu i Velyka viina 1914-1918 rr.», Vinnytsia, 2015, 350c.
- 10 Korolko A. Rosiiska okupatsiia Pokuttia v roky Pershoi svitovoi viiny [Korolko A. Russian occupation of Pokuttia during the First World War (1914-1918)], in «Pytannia istorii Ukrainy», 2012. T 12. С 24-32.
- 11 Zhvanko L. Provintsiia i liudyna v chasy Velykoi viiny: okremi aktsenty problemy (1914-1918 rr.) [Zhvanko L. Province and man during the Great War: some highlights of the problem (1914-1918)], in «Materialy Mizh. nauk. sympoziumu», Kharkiv, 2015, S. 65-84.
- 12 Kyriienko O. Yu. Marhinalizatsiia suspilstva. Stanovyshche zhinok, ditei, viiskovopolonenykh [Kirienko O. Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Velyka viina i Ukraina», Kyiv, Klio, T. 1, 2014. S. 155-161.
- 13 Ryd Dzh. Vdol fronta [The war in eastern Europe], Moskva. Voennaia ystoryia, 1928. 350s.
- 14 Fatula Yu., Turianytsia Yu. Podii Pershoi svitovoi viiny na terytorii suchasnoho Zakarpattia [Fatula Yu., Turyanytsya Yu. Events of the First World War on the territory of modern Transcarpathia], hazeta «Den», 09. 27. 2014.